

काठमाडौँ उपत्यकाका लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरू

बसन्त राज शाक्य*

सारांश

नेपाली इतिहासमा ईशवी २०० देखि ८७९ सम्मको समयलाई लिच्छविकाल भनिन्छ । यस समयमा तात्कालिन नेपालको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक एवम् धार्मिक क्षेत्रमा अत्याधिक विकास भएको थियो । जस कारण लिच्छविकाललाई नेपालको 'सुवर्ण युग' भनिन्छ । काठमाडौँ उपत्यकामा लिच्छविकालिन बौद्ध विहारहरू, दुङ्गेधारा तथा चैत्य परिसरहरूमा विभिन्न आकार प्रकारका बुद्धमूर्तिहरू पाइन्छन् । जसमध्ये प्रस्तरका ५१ वटा तथा धातुका १२ वटा लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरूको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तरको ५१ वटा बुद्धमूर्तिहरूमध्ये काठमाडौँमा हेनाकर महाविहार, बाँगेमुडा, स्वयम्भू, अन्तराष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र, विक्रमशील महाविहार, चारुमति विहार, पशुपति राजराजेश्वरी घाट गरी जम्मा १७ वटा छन् । त्यसैगरी भक्तपुरको सिद्धपोखरीमा एउटा बुद्धमूर्ति छ भने ललितपुरमा ईबही स्तूप, नागबाहा, तुरणबाहा, वम्बाहा, आलोक हिति, गुईतबही, क्वन्तिबही, जेष्ठवर्ण महाविहार गरी जम्मा १८ वटा बुद्धमूर्ति पाईयो । बाँकी ३ वटा छाउनीको राष्ट्रिय संग्रहालयमा र १२ वटा चोरी भइसकेका छन् । धातुका १२ वटा बुद्धमूर्तिहरू निजी संकलन तथा विभिन्न संग्रहालयहरूमा प्रदर्शनमा छन् ।

लिच्छविकालका प्रायः बुद्धमूर्तिहरू चतुरव्यूह चैत्यमा चक्रमण तथा भविष्य व्याकरणमुद्रामा रहेका छन् । ललितपुरको वज्रकिर्ति महाविहारस्थित चैत्यमा वैरोचनसहित पञ्चबुद्धमूर्तिको मूर्ति र आलोकहिटि परिसरमा रहेको वज्रासनमास्थित दुइ हात वरदमुद्राको बुद्धमूर्ति पनि पाइन्छ । बुद्धमूर्तिहरूमध्ये ध्वाखाबाहा, बाँगेमुडा, अन्तराष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र, चारुमती विहारको चतुरव्यूह चैत्यभित्रको बुद्धमूर्ति, नागबाहा र स्वयम्भूको बुद्धमूर्ति वाहेक अन्य सबै बुद्धमूर्ति जीर्ण, अङ्गभङ्ग भएका तथा खण्डित अवस्थामा रहेका छन् । खण्डित अवस्थामा रहेका बुद्धमूर्तिहरूमध्ये पशुपति राजराजेश्वरी घाटको बुद्धमूर्ति र पाटनको क्वन्तिबही अगाडिको चैत्यमा रहेको स्वर्गावतरित बुद्धमूर्ति जिर्णोद्वार गरिएका छन् । चोरी भएका बुद्धमूर्तिहरूमध्ये पाटन भिन्डेबहाको बुद्धमूर्ति, क्वन्तिबही अगाडिको चैत्यमा रहेको बुद्धमूर्ति र ईबही स्तूपको उत्तरपूर्वमा रहेको बुद्धमूर्ति स्थानीयहरूबाट पूनःस्थापना गरिएका छन् । चोरी भइसकेका बुद्धमूर्तिहरू स्वदेशी तथा विदेशी संग्रहालयहरूमा प्रदर्शनमा छन् भने केही बुद्धमूर्तिहरू विदेशीहरूको निजी संकलन तथा विश्वविद्यालयहरूमा पनि रहेका छन् ।

शब्द कुञ्जिका : काठमाडौँ उपत्यका, लिच्छविकाल, लिच्छविकालिन बुद्धमूर्ति, बौद्धकला, शाक्यमूनि बुद्ध, विहार ।

* शेरवाद एकेडेमी लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय ।

समस्याकथन

काठमाडौं उपत्यकामा रहेका लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरू विभिन्न स्थानमा स्थापना गरिएका छन् । केही मूर्ति यथास्थानमा छन् भने केही मूर्ति चोरी भैसकेका कारण लिच्छविकालिन मूर्तिहरूका संख्या यकिन रूपमा भन्न पनि गाह्रो छ । केही विद्वान्ले थोरै लिच्छविकालिन बुद्ध मूर्तिहरूलाई मात्र अध्ययन गरिएका छन् । ती बुद्ध मूर्तिहरूका संरक्षण तथा सम्बर्द्धनको लागि सम्बन्धित निकायले कुनै चासो पनि दिएको पाइन्दैन । मूर्तिहरूमा पुनःमर्मत र धार्मिक आस्थाका कारण मौलिक मूर्तिहरू नाश हुँदै गएका छन् । यस लेखमा हाल उपलब्ध भएका लिच्छविकालिन बुद्ध मूर्तिहरूका अवस्थाको जानकारी दिनुका साथै चोरी भैसकेका केही मूर्तिहरू प्रकाश पारिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अनुसन्धानको मूल उद्देश्य काठमाडौं उपत्यकामा रहेका विभिन्न स्थानमा उपलब्ध भएका लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरूका अवस्था र चोरी भएका मूर्तिहरूको जानकारी दिइएको छ । लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनको लागि गर्न सकिने कार्यहरूको प्रकाश पार्ने रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक अध्ययन विधि अपनाइएको छ । प्राथमिक स्रोतका निम्ति काठमाडौं उपत्यकाभित्र रहेका लिच्छविकालिन बुद्ध मूर्तिहरूको स्थलगत भ्रमण गरी निरीक्षण गरेर संकलन गरिएको छ । बौद्धकला क्षेत्रमा संलग्न केही वरिष्ठ कलाकारहरू, बौद्ध विद्वान्हरू तथा स्थानीय बासिन्दासँग सम्बन्धित विषयमा अनौपचारिक अन्तरवार्ता पनि लिइएको छ । द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रकाशित पुस्तकहरू, लेख रचनाहरू र वेभसाइटबाट सामग्री संकलन गरिएको छ ।

पृष्ठभूमि

नेपालको इतिहास नियालेर हेर्दा गोपाल वंश, किरातवंश हुँदै लिच्छवि वंश शुरु भएको पशुपतिपुराण, गोपालराज वंशावलीहरूमा उल्लेख छन् ।^१ लिच्छविकालको शुरुवातको इतिहास स्पष्ट नभएकाले ईशवी ३०० को मानदेवको अभिलेखको आधारमा लिच्छविकालको शुरुवात दोस्रो शताब्दीलाई लिइएको छ । लिच्छविहरू वैशालीबाट आएका हुन् भन्ने अनुमान गरिए पनि जयदेव द्वितीयको पशुपतिको अभिलेखमा लिच्छवि राजाहरूको वंशमा वैशालीसँगको सम्बन्ध स्पष्ट छैन । नेपालका लिच्छविहरू वज्ज महाजनपदसँगको सम्बन्ध सोझै प्रमाणित नभए पनि नरेन्द्रदेवको देउपाटन कसाई टोलमा रहेको अभिलेखमा 'वृजिकरथ्या' अर्थात् वृजकहरू बस्ने ठाउँ भनी उल्लेखित शब्दले वृजिसँग सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।^२ साथै लिच्छवि राजाहरूको वैवाहिक, व्यापारिक तथा

१ धनवज्र वज्राचार्य, *लिच्छविकालका अभिलेख*, द्वितीय संस्करण, कीर्तिपुर : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं. २०५३, पृ. २२ । छपाई ।

२ ऐजन पृ. ४७७ ।

राजनैतिक सम्बन्ध भारतका मौर्य तथा गुप्तहरूसँग भएको तथ्यले पनि लिच्छविहरू वैशालीबाट आएको भन्नु सकिन्छ।^३ वैशालीका सामन्त निमिस्ताकर वर्मा दक्षिणबाट सेनासहित आई युद्ध गरेर राजा बनेको उल्लेख गरेको पाइन्छ।^४

लिच्छवि वंशको उत्पत्ति सूर्यवंश लिच्छवि नामको राजाबाट शुरु हुँदै १२ पुस्तापछिका सुपुष्पदेवले नेपालमा वर्ण व्यवस्था लागु गरेर पशुपति मन्दिर बनाए भन्ने गोपालराज वंशावलीकारले उल्लेख गरेका छन्। सुपुष्पदेव भन्दा २३ जना राजा पछि जयदेव प्रथमको प्रादुर्भाव भएको पाइन्छ। त्यसपछि फेरि १२ जना लिच्छवि राजा पश्चात् वृषदेव र वृषदेवका पनातिका रूपमा राजा मानदेवको नाम उल्लेख भएको पाइन्छ। वृषदेव पश्चात् क्रमशः शङ्करदेव, धर्मदेव, मानदेव, बसन्तदेव जस्ता राजाहरूको नाम लिच्छविकालिन अभिलेखमा उल्लेख छ।

समयको उतार चढावसँगै लिच्छवि वंशमा भारतका गुप्तहरू हावी हुन आएको देखिन्छ। राजा शिवदेवका पालामा वहाँका भान्जा अंशुवर्माको सहायतामा गुप्त आभीरलाई पन्छाएर शासन सत्तालाई दृढ बनाएका थिए। चाँगुको शिवदेव र अंशुवर्माको अभिलेखले अंशुवर्मा एक चतुर तथा प्रतिभाशाली व्यक्तिव रहेको पुष्टी गरेको छ।^५ शिवदेवका सहायक रूपमा रहेर अंशुवर्माले लिच्छवि शासन व्यवस्था शुद्ध गरे। राजा भन्दा पनि प्रभावशाली भएता पनि आफू राजा नभई राज्य र जनताका विश्वास पात्रका रूपमा रहेको लिच्छविकालिन अभिलेखमा उल्लेख भएको छ। अंशुवर्मा पछि उदयदेव, नरेन्द्रदेव, शिवदेव हुँदै जयदेव द्वितीयसम्मको ऐतिहासिक प्रमाणहरू प्रशस्त मात्रामा पाइएको छ, तर जयदेव द्वितीय पश्चात् एकदम न्यून रूपमा रहेको धनवज्र वज्राचार्यले उल्लेख गरेका छन्। यस अध्ययनमा ईश्वरी ३०० देखि ८७९ सम्मको समयकाललाई लिच्छविकालको रूपमा लिइएको छ।

लिच्छविकालमा बौद्धकला

लिच्छविकालमा बौद्ध धर्मले आफ्नो जरो गाडीसकेको विभिन्न लिच्छविकालिन अभिलेखहरूले प्रष्ट पारेको छ। काठमाडौं उपत्यकाको सबैभन्दा पुरानो अभिलेख चाँगुस्थित मानदेवको अभिलेखलाई लिएको छ, तर त्यो भन्दा पनि पुरानो मानदेवका बाजे शङ्करदेवले विहारका लागि जग्गादान गरेको स्वयम्भू महाचैत्यको अभिलेखमा उल्लेख छ।^६ चाबहिलको चारुमती चैत्य परिसरमा बौद्ध किन्नरी जातक कथा उत्कीर्ण गरी अनेक चित्रबाट सुशोभित गरी आर्यसंघलाई जग्गा दान गरेको चाबहिलको अभिलेखमा उल्लेख छ।^७ धार्मिक सहिष्णुताको उदाहरण स्वरूप पशुपति, चाँगुनारायण तथा गुं विहारलाई राज्यबाट समान आयस्ता दिएको लिच्छविकालिन

३ Mary Shepard Slusser. *Nepal Mandala a cultural study of Kathmandu Valley*. Vol. 1. Kathmandu: Mandala Book Point. 1998. P. 22. Print.

४ वज्राचार्य. पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १. पृ. ४७७।

५ ऐजन्. पृ. २३५-२३७।

६ हेमराज शाक्य. *बुद्धमूर्ति छगु अध्ययन*. काठमाडौं : च्वसापासा, ने.स १०९७, पृ. २। छपाई।

७ जुनुबासुकला रञ्जितकार, २३ सय वर्ष पुरानो ऐतिहासिक चारुमती स्तूप. काठमाडौं : चारुमती बुद्धिष्ट मिशन नेपाल, वि. सं. २०६८, पृ. २८। छपाई।

शिलालेखमा उल्लेख^८ हुनुले बौद्ध धर्मको अवस्था देखाउँछ । लिच्छविकालमा बौद्ध धर्मको विकास संगसंगै बौद्धकला पनि प्रचुर मात्रामा विकास भएको हालसम्म यथावत रहेका बौद्धमूर्ति तथा चैत्यहरूले प्रमाणित गर्दछ । काठमाडौं उपत्यकाका लिच्छविकालिन अभिलेखहरूमा गुं विहार, मानविहार, राजविहार, खर्जुरिका विहार, गन्धकुटी विहार जस्तै धेरै बौद्धविहारहरूको नाम उल्लेख भएको हेमराज शाक्यले उल्लेख गरेका छन् ।^९ साथै वहाँले लुम्बिनीमा उत्खनन् गर्दा भेटिएको ईसापूर्व प्रथम शताब्दीको अवलोकितेश्वरको ढुङ्गाको मूर्ति दुर्भाग्यवश सिंहदरबारको अग्निकाण्डमा नष्ट भएको पनि उल्लेख गरेका छन् । बौद्ध कलालाई बुद्धधर्म प्रचार प्रसार तथा भगवान बुद्धलाई संसारमा चिनाउने संगसंगै बुद्धप्रति आदर सत्कार देखाउने तथा बौद्ध संस्कृति आदान प्रदान गर्ने माध्यमको रूपमा पनि लिइएको छ । बौद्धकलामा शाक्यमूनि बुद्धलाई केन्द्र विन्दुका रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

लिच्छविकालीन बौद्धकलामा भारतको कुशाणकालको मथुरा शैली र गुप्तकालको शैलीको प्रभाव परेको प्रतापादित्य पालले उल्लेख गरेका छन् ।^{१०} नेपालको कलाक्षेत्र भारतबाट प्रभावित भए पनि यहाँका नेवार कलाकारहरूले आफ्नो मौलिक पहिचान तथा शैलीलाई आफ्ना कृतिहरूमा प्रस्तुत गरेको उल्लेख गरेका छन् । कलाको उच्चतम विन्दुसम्म विकास भएकोले स्वर्ण युग मानिन्छ । लिच्छविकालिन बौद्ध कलाकृतिहरू सोड्चड् गम्पो र भृकुटीको वैवाहिक सम्बन्धसंगसंगै तिब्बत र चीनसम्म पुगेको पनि प्रतापादित्य पालले उल्लेख गरेका छन् ।^{११} लिच्छविकालमा विशेष गरी शाक्यमुनि बुद्ध र बोधिसत्वहरूको मूर्ति प्रशस्त पाइन्छ । साथै पूर्व लिच्छविकालीन यक्ष तथा यक्षिणीहरूको मूर्तिलाई आधार लिएर बनाइएका बोधिसत्व तथा बुद्धहरूको मूर्ति पनि पाइन्छ । बौद्ध धर्मको रक्षकको रूपमा रहेको यक्षिणी हारती तथा अजिमाका मूर्तिहरू पनि यहाँ पाइएको छ । लिच्छविकालको चतुरव्यूह चैत्यमा रहेका शाक्यमुनि बुद्ध, मैत्रेय बोधिसत्व, पद्मपाणी र वज्रपाणी बोधिसत्वहरूको ढुङ्गाको मूर्तिलाई लिच्छविकालीन बौद्धकलाको नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ । भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेका बुद्ध मूर्तिहरू प्रायः मास रङ्गको कालो ढुङ्गाले बनेको छ । चाँडै नखिइने कडा स्वभाव भएको कारण लिच्छविकालिन बौद्ध कलाकृतिहरूमा प्रायः कडा ढुङ्गाकै प्रयोग भएको पाइन्छ । कालो ढुङ्गामा पनि विशेष किसिमको धातु जस्तै चमक देखिन्छ ।

अनुमानित पाँचौं छैठौं शताब्दीतिरबाट नेपालमा धातु मूर्तिकलाको शुरुवात भएको पाइन्छ । यस समय अगाडि केवल प्रस्तरका मूर्तिहरूको प्रचलन मात्र देख्न सकिन्छ । प्रस्तर मूर्तिहरू जस्तै लिच्छविकालका धातु मूर्तिहरू पनि प्रतिमालक्षणका आधारमा तालमान मिलाएर बनाएको पाइन्छ । अलङ्कारको कम मात्र प्रयोग गरी धातुमूर्तिहरूलाई यथार्थ तथा स्वभाविकताको नजिक पुऱ्याउने प्रयास लिच्छविकालमा भएको पेशल दाहालले उल्लेख गरेका छन् ।^{१२}

८ बज्राचार्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १, पृ. ३२२ ।

९ शाक्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ६, पृ. ३ ।

१० Pratapaditya Pal. *The Art of Nepal*, part 1. Netherland: Brill Academic. 1974. pp. 162 – 167. Print.

११ ऐजन्, पृ. १६६ ।

१२ पेशल दाहाल र सोमनाथ खतिवडा, *नेपालको कला र वास्तुकला*, काठमाडौं : एम के पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, वि. सं.

चित्रकलाको सम्बन्धमा ऐतिहासिक स्रोतहरूमा चित्रकला सम्बन्धि केही सङ्केत दिए पनि लिच्छविकालीन युग कै मान्न सकिने चित्रकलाका नमूना नपाइएको दाहालले उल्लेख गरेका छन् । देउपाटन जयवागेश्वरी मन्दिरमा रहेका भित्तेचित्रहरूलाई लिच्छविकालिन मानिँएता पनि मन्दिर जिर्णोद्धारको क्रममा चित्रहरू नाश हुने पनि उल्लेख गरेका छन् । लिच्छविकालमा शाक्यमुनि बुद्धका साथसाथै पञ्चबुद्धको मूर्ति पनि पाइएका छन् र बोधिसत्वहरूमा पद्मपाणी, वज्रपाणी, मैत्रेय र मञ्जुश्री गरी ४ जना बोधिसत्वहरूको पनि मूर्ति पाइएका छन् । त्यसरी नै धातु तथा प्रस्तरका चैत्यहरूमा बुद्ध तथा बोधिसत्वहरूका मूर्तिहरू पनि कुँदिएका छन् ।

काठमाडौँ उपत्यकाभित्र रहेका लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरू

१) काठमाडौँको हेनाकर महाविहार, ध्वाखा बहाःको बुद्धमूर्ति

काठमाडौँको असनको उतरपट्टि रहेको हेनाकर महाविहार तथा ध्वाखा बहाःभित्रको प्राङ्गणमा लिच्छविकालिन चतुर्व्यूहचैत्य रहेको छ । ढुङ्गाले बनेको यस चतुर्व्यूह चैत्यको पूर्व र पश्चिम तर्फ उभिएका बुद्ध तथा उतर र दक्षिण तर्फ बोधिसत्वको मूर्ति रहेको छ । त्यस माथि चारै दिशामा कीर्तिमुख भएको गवाक्षमा ध्यानमुद्रामा रहेका वज्रासनमा बसेका बुद्धमूर्तिहरू छन् । बुद्धमूर्ति रहेको चतुर्व्यूहचैत्यलाई दियोसहितको फलामको बारले घेरेको छ ।

दायाँ हात वरदमुद्रा र बायाँ हातले कुमतिर चीवरको टुप्पो समातेको, भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेको यी बुद्धमूर्तिको उचाई २० इञ्च रहेको छ भने ध्यानमुद्रामा रहेका बुद्धमूर्तिको उचाई ४ इञ्च रहेको छ । पश्चिमपट्टिको बुद्धको चीवरमा धर्के बुट्टा रहेको छ, जसलाई मैत्रेय बुद्धको रूपमा लिइन्छ । पूर्वमा रहेको बुद्धमूर्तिको चीवर भने सादा रहेको छ, जसलाई शाक्यमुनि बुद्धको रूपमा लिइन्छ ।

२) स्वयम्भूको बुद्धमूर्ति

स्वयम्भू महाचैत्यको उतर-पश्चिमतर्फ तथा हारती मन्दिरको पछाडि थुप्रै मध्यकालिन तथा लिच्छविकालिन स्तूपहरू छन् । जसमध्ये एक लिच्छविकालिन चतुर्व्यूहचैत्य रहेको छ । हेमराज शाक्यले यो चैत्य १० औँ शताब्दीको अनुमान गरेका छन् ।^{१३} यस चैत्यको चारै दिशामा ३२ ईञ्च अग्ला विभिन्न मुद्रामा रहेका बुद्धमूर्ति छन् । उत्तरमा बोध्यङ्गमुद्रा, पूर्वमा अभयमुद्रा, दक्षिणमा वरदमुद्रा र पश्चिममा धर्मचक्रमुद्रामा रहेका बुद्धमूर्तिहरू छन् । यो चैत्य जलहरी आसनमा अवस्थित रहेको छ । यस चैत्यका बुद्धमूर्तिहरू पनि राम्रै अवस्थामा रहेको पाइन्छ । अन्य लिच्छविकालीन बुद्धमूर्तिमा जस्तो यस बुद्धमूर्तिमा प्रवल रूपमा उठेको उष्णीष छैन । टाउको बाट नछुटिने गरी हल्का मात्र उठेको उष्णीष छ ।

२०५६, पृ. ७१-७२ । छपाई ।

१३ शाक्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ६, पृ. १०७ ।

३) थाय्मदु/बाङ्गेमुढाको बुद्धमूर्ति

काठमाडौं बाङ्गेमुढाको नारायण मन्दिरको उत्तरतिरको घरको ढोका छेऊमा यो बुद्धमूर्ति रहेको छ । प्रस्तरको यस बुद्धमूर्तिलाई टाइलले छापेको ईट्टाको खोपाभिन्न राखिएकोले यस बुद्धमूर्तिको प्रभामण्डल छोपिएको छ । ३० इञ्च उचाई भएको यस बुद्धमूर्तिलाई प्रतापादित्य पालले ६ औं शताब्दीको भनेका छन् भने हेमराज शाक्यले ८ औं शताब्दीको उल्लेख गरेका छन् ।^{१४} चंक्रमणमुद्रामा रहेको यो बुद्धमूर्तिको दायाँ हात वरदमुद्रा र बाँया हातले चीवर समातेको छ । यस बुद्धमूर्तिको दायाँबायाँ घुँडाले टेकेर हात जोडी नमस्ते गरेका दाताहरूको मूर्तिहरू पनि छन् । यस बुद्धमूर्तिलाई पूजा गर्ने क्रममा टाउकोमा सिन्दुर, फूल चामल चढाएको छ भने मुखमा जेरी तथा पेडा राखेको छ । मूर्तिमा तेल दलेको कारण धुलो, टाँसेर मसिना लक्षणहरू छोपिएको अवस्थामा छ ।

४) विक्रमशील महाविहार, थँबहीको बुद्धमूर्ति

विक्रमशील महाविहार तथा थँबहीको दक्षिणतर्फको प्राङ्गणमा ८ औं शताब्दीको एक लिच्छविकालिन चतुरव्यूहचैत्य रहेको छ । चारपाटे वेदिकामाथि अवस्थित यस प्रस्तरको चैत्यलाई अग्लो फलामको बारले घेरिएको छ । चैत्यको चारैतर्फ २० इञ्च अग्ला उभिएका बुद्धमूर्तिहरू छन् । चैत्यको दक्षिणतर्फ अभयमुद्रामा रहेको बुद्ध, पूर्वमा चंक्रमणमुद्रामा रहेको बुद्ध, उत्तरमा भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेको बुद्ध र पश्चिमतर्फ पनि चंक्रमणमुद्रामा रहेको बुद्ध राखिएको छ । पश्चिममा अवस्थित बुद्धमूर्ति बाहेक अरु सबै मूर्तिको हात खण्डित अवस्थामा छ । मूर्तिको मुखाकृति सिन्दुर तथा खाद्य पदार्थले पोतिएको छ ।

५) राष्ट्रिय संग्रहालयको बुद्धमूर्ति

छाउनीको राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको बौद्धकला संग्रहालयमा ६, ७ औं शताब्दीको प्रस्तरको बुद्धमूर्ति रहेको छ । ४ फुट अग्लो तथा १.५ फुट फराकिलो बुद्धमूर्तिको दुबै हात खण्डित अवस्थामा रहेको छ । खण्डित अवस्थामा रहेका हातहरू अभयमुद्रा र वरदमुद्रामा रहेको अनुमान लगाउन सकिन्छ । यस बुद्धमूर्तिको अनुहार पनि अस्पष्ट रहेको छ ।

यही बौद्धकला संग्रहालयमा ८ औं शताब्दीको २ फुट ४ इञ्च उचाई र १ फुट चौडाइ भएको बुद्ध जन्मको प्रस्तर मूर्ति छ । मायादेवीले रुखको हाँगा समातेर बालक सिद्धार्थलाई जन्म दिँदा देवताहरूले पुष्पवृष्टि गरेको क्षणलाई उत्कृष्ट मूर्ति मानिइएको छ । बालक सिद्धार्थ जन्मदेखि नै महापुरुष लक्षणले युक्त भएको नालक सूत्रमा उल्लेख छ ।^{१५} तर्जनीमुद्रामा रहेको सिद्धार्थको मूर्तिमा उष्णीष, पुष्ट कुम, हात र खुट्टा जस्ता लक्षणहरू देख्न सकिन्छ ।

१४ ऐजन पृ. १०५ ।

१५ विपश्यना विशोधन विन्यास, *सुत्तनिपात अट्टकथा*, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९८, पृ. १८७ - १८८ । छपाई ।

६) अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्रको बुद्धमूर्ति

पाटन र काठमाडौंको सिमानामा रहेको शंखमुल पुल पारी उत्तर पश्चिमतर्फ बुद्धनगरमा अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र रहेको छ। यस ध्यान केन्द्रको मूलद्वारबाट छिर्ने बितिकै अगाडी स्तूप भएको एउटा सानो मन्दिरमा प्रस्तरको बुद्धमूर्ति रहेको छ। तलको पद्मासनदेखि माथि प्रभामण्डलसम्म यो मूर्ति जम्मा ८.५ फीटको रहेको छ। पश्चिमाभिमुख भएको यस बुद्धमूर्ति चक्रमणमुद्रामा रहेको छ। दुइ तहको हावादारी प्रभामण्डल रहेको लिच्छविकालिन मूर्ति दुर्लभ रहेको मिलनरत्न शाक्यले उल्लेख गरेका छन्।^{१६} यस बुद्धमूर्तिको माथि धातुपत्रको ईला राखिएको छ, जसको बीचमा चक्रमणमुद्राको बुद्ध र वरिपरी अष्टमङ्गल तथा अन्य चिन्हहरू कुँदिएको छ। मूर्ति मात्रको उचाई ६ फीट रहेको यस बुद्धमूर्तिको अनुहार तथा शरीरका अन्य अङ्गहरूमा सुनको पत्रहरू टाँसिएको छ। यस बुद्धमूर्तिको उष्णीषमाथि, पछाडी प्रभामण्डलमा अग्निज्वाला तथा रश्मि जस्तो आकृति कुँदिएको छ। उष्णीषमाथि चुडामणि जस्तै उठेको भाग पनि छ, जुन अन्य लिच्छविकालीन बुद्ध मूर्तिमा देखिँदैन।

७) सुवर्णपुर महाविहारको बुद्धमूर्तिहरू

चारुमती स्तूपको पश्चिमतर्फ रहेको सुवर्णपुर महाविहारलाई धथुबहीको नामबाट पनि चिनिन्छ। उत्तरतर्फ मूलद्वार रहेको यस विहारको बीचमा एक चतुर्बुधचैत्य रहेको छ। यस चैत्यको चारै दिशामा दाँया हात अभयमुद्रामा रहेको र बाँया हातले चीवर समातेको भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेका लगभग २४ इञ्च अग्ला बुद्धमूर्तिहरू रहेका छन्। यस चैत्यलाई चारै तर्फबाट फलामको बारले घेरेको छ। यहाँका बुद्धमूर्ति राम्रै अवस्थामा रहेका छन्।

लिच्छविकालको एक प्रमुख बौद्धस्थलको रूपमा रहेको चाबहिल र आसपासका क्षेत्रहरूमा थुप्रै लिच्छविकालीन चैत्य, बुद्ध र बोधिसत्वका मूर्तिहरू रहेका थिए। जस मध्ये प्रायः बुद्धमूर्तिहरू चोरी भईसकेको तथा जीर्ण अवस्थामा छन्। लैनसिंह वाङ्गदेले चाबहिल गणेशस्थानमा रहेका शिर, हात र पाउ खण्डित भएका २ वटा १० औं र १२ औं शताब्दीका बुद्धमूर्तिको फोटो प्रकाशित गरेका थिए, जुन अहिले सो स्थानमा छैन्।^{१७} त्यसै गरी चारुमती स्तूप नजिकै रहेको ५ औं शताब्दीको, दुवै हात खण्डित भएको बुद्धमूर्ति भने चोरी भईसकेको छ।^{१८}

८) राजराजेश्वरी घाटको बुद्धमूर्ति

काठमाडौंको पशुपति मन्दिरको दक्षिणतर्फ राजराजेश्वरी घाटमा प्रस्तरको लिच्छविकालिन बुद्धमूर्ति रहेको छ। भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेको यस बुद्धमूर्तिको उचाई ५३ इञ्च रहेको छ। पहिले घुँडासम्म गाडिएको र दाहिने हात खण्डित भएको यस बुद्धमूर्तिलाई अहिले मर्मत गरी ८ फुट अग्लो खोपाभित्र सुरक्षित रूपमा राखिएको छ।

१६ Milan Ratna Shakya. *Ancient Stone Images of Buddha and Bodhisattva in Nepal*. Kathmandu: Center for Nepal and Asian Studies. 2011. p. 150. Print.

१७ Lain Singh Bangdel. *Inventory of stone sculpture of the Kathmandu valley*. Kathmandu: Royal Nepal Academy. Kathmandu. 1995. p. 100. Print.

१८ Lain Singh Bangdel. *Stolen Images of Nepal*. Kathmandu: Royal Nepal Academy. 1989. Pp. 51 - 54. Print.

हेमराज शाक्यले यस मूर्तिलाई ५ औं देखि ६ औं शताब्दीको उल्लेख गरेका छन् ।^{१९} वि.सं. २०७० सालको दिपंखायात्राको धातुपत्रमा यस मूर्तिलाई बोधिसत्व उल्लेख छ । यस बुद्धमूर्तिको टाउको र शरीर पछाडी दुइ भिन्न प्रभामण्डल रहेका छन् ।

९) भक्तपुरको सिद्धपोखरीको बुद्धमूर्ति

भक्तपुर दरबार क्षेत्रको पश्चिम ढोकासँगै सिद्ध पोखरी रहेको छ । यस पोखरीलाई चारैतर्फबाट पर्खालले घेरेर चार दिशामा सतल रहेको छ । चार सतलमध्ये उत्तरतर्फको सतलभित्रको भित्तामा प्रस्तर बुद्धमूर्ति कुँदिएको छ । दशौं शताब्दीको अनुमान गरिएको यो मूर्ति २० इञ्च उचाई र २४ इञ्च चौडाइको दुङ्गामा बनेको छ । १३ इञ्च उचाइ भएको भूमिस्पर्शमुद्रामा रहेको सो बुद्धमूर्ति वज्रासनमा अवस्थित छ । यस बुद्धमूर्तिको मुखाकृतिको दायाँ भाग, दायाँ हात र बायाँ गोडा खण्डित अवस्थामा रहेको छ ।

पृष्ठभूमिमा बोधिवृक्षको बुट्टा कुँदिएको छ । भगवान् बुद्ध कमलको फूलमा अवस्थित छ भने दाँया र बायाँ चमर र पद्म समातेर उभिएका बोधिसत्वहरू छन् । बोधिसत्वहरूसँगै एकापट्टि विम्बिसार राजा र घोडा छ भने अर्कोपट्टि रानी हात जोडेर घुँडाले टेकी बसेको अवस्थामा छ । मूर्ति जीर्ण अवस्थाका कारण उष्णीष तथा कानको लोती केही भाग मात्र देखिन्छ । गोल तथा पुष्ट कुम, पुष्ट छाती, पुष्ट हात जस्ता स्थूल लक्षणहरू मात्र यस मूर्तिमा देखिएको छ ।

१०) ललितपुरको यम्पि महाविहार, इवही स्तूपको शाक्यमुनि बुद्ध

ललितपुर मंगलबजारको उत्तरतर्फ रहेको यम्पि महाविहार, इवहीको ठिक अगाडि पाटनका ४ मुख्य स्तूप मध्यको एक स्तूप रहेको छ । यस स्तूपको प्राङ्गणको उत्तर पूर्व दिशामा अन्य केही स्तूप पाइन्छन् । त्यही स्तूपको फल्याकमा पश्चिमतर्फ फर्किएको प्रस्तरको बुद्धमूर्ति रहेको छ । २७" उचाई र १०.५" चौडाई भएको चक्रमणमुद्रामा रहेको यस बुद्धमूर्ति ८ औं शताब्दीको भएको हेमराज शाक्यले उल्लेख गरेका छन् । प्रायः मूर्तिहरू चोरी भएका कारण यस बुद्धमूर्तिलाई चार कुनामा सिमेन्टका ढिक्का राखेर मूर्ति निकाल्न नमिल्ने गरी राखिएको छ । बत्ती बालेर, सिन्दुर, पहेंलो र रातो रङ्ग लगाएको कारण मूर्ति अशोभनीय अवस्थामा रहेको छ । दायाँ हातको अलिकति मात्र भाग बाँकी छ भने बायाँ हातको आधी भाग खण्डित रहेको छ । त्यस्तै खुट्टाका पाइतालाहरू पनि खण्डित अवस्थामा छ ।

इवही स्तूपकै दक्षिणपूर्व कुनामा रहेको शिखरकुट शैलीको स्तूपको फल्याकभित्र चारपाटे खोपा छ । यस खोपाभित्र चक्रमणमुद्रामा रहेको शाक्यमुनि बुद्धको प्रस्तरको मूर्ति रहेको छ । जसको दायाँ हात वरदमुद्रामा रहेको छ भने बायाँ हातको आधी भाग खण्डित भएको छ । उभिएको यस बुद्धमूर्तिको घुँडासम्मको भाग सिमेन्टले छोपेको छ । पूरै मूर्तिमा पहलो इनामेल रङ्ग लगाएको छ । मूर्तिमा देखिनु पर्ने सुक्ष्म लक्षणहरू जस्तै निधारमा उर्णा, हत्केलामा चक्र, दक्षिणावर्त कपाल इत्यादि रङ्गले छोपिएको छ ।

^{१९} शाक्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ६, पृ. १०२ ।

यही स्तूपको पूर्व उत्तर कुनामा रहेको ३ वटा स्तूपको फल्याकमा दक्षिणतर्फ फर्किएको भूमिस्पर्शमुद्रामा रहेको प्रस्तरको बुद्धमूर्ति छ । वज्रासनमा बसेको बुद्धमूर्तिको कम्मरसम्म सिमेन्टले छोपिएको छ र दायाँ कुमसम्म सिमेन्टका दुइ ढिस्काले मूर्ति निकाल्न नमिल्ने गरी अड्काई राखेको छ ।

उत्तर पूर्व कोणमा रहेको तीनवटा चैत्यमध्ये बीचको चैत्यको दक्षिणतर्फ एउटा गवाछें रहेको छ । त्यस गवाछेंमा १० x ८ इञ्चको दायाँ बायाँ बोधिसत्वहरू भएको प्रस्तरको बुद्धमूर्ति रहेको हेमराज शाक्यले उल्लेख गरेका छन् ।^{२०} तर अहिले त्यो मूर्ति चोरी भईसकेको छ । त्यस स्थानमा आधुनिक शैलीको बुद्धमूर्ति राखिएको छ तर दायाँ बायाँ बोधिसत्वहरू भने छैन । यही फल्याकको उत्तर र दक्षिण तर्फको खोपाहरूमा रहेका ८ औं शताब्दीको स्वर्गावतरित बुद्धमूर्ति,^{२१} ९ औं शताब्दीको दायाँ बायाँ बोधिसत्व भएको भूमिस्पर्शमुद्राको बुद्धमूर्ति,^{२२} ९ औं शताब्दी कै भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेको बुद्धमूर्ति^{२३} र १० औं शताब्दीको भूमिस्पर्शमुद्रामा रहेको बुद्धमूर्तिहरू^{२४} चोरी भईसकेका छन् ।

११) नागबहाःको बुद्धमूर्ति

हिरण्यवर्ण महाविहारको पश्चिमपट्टि रहेको नागबहालको बीचमा ढुङ्गेधारा छ । त्यस ढुङ्गेधाराको उत्तर पूर्वतिर चतुर्व्यूहचैत्य रहेको छ । चतुर्व्यूहचैत्यको चार दिशामा पद्मपाणी, मैत्रेय, वज्रपाणी र शाक्यमुनि बुद्धको उभिएको मूर्ति छ । चैत्यको दक्षिणतर्फ रहेको बुद्धमूर्तिको हात वरदमुद्रामा र बायाँ हातले कुमनिर चीवर समातेको भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेको छ । यस बुद्धमूर्तिको उष्णीष पछाडिको प्रभामण्डलमा रत्नको तेज स्वरूप अग्निज्वाला कुँदिएको छ । सिन्दुरको प्रयोगले गर्दा अनुहार स्पष्ट छैन । हेमराज शाक्यले यस मूर्तिलाइ ८ औं शताब्दीको बुद्धमूर्तिभित्र समावेश गरेका छन् ।^{२५}

१२) तुरण बहाःको बुद्धमूर्ति

ललितपुरको सुनधाराबाट उत्तरतर्फ रहेको चपः गणेशको मन्दिरको पश्चिमपट्टि एउटा बाटो छ । त्यस बाटोको ५० मि. जति अगाडि दक्षिणतिर सानो गल्लीबाट जाँदा सानो स्तूप रहेको छ । त्यस स्तूपको दक्षिणतर्फको चोकको बीचमा ६ औं शताब्दीको बुद्धमूर्ति राखिएको छ । तुरणबहाः नामले यस ठाउँलाई चिनिए पनि अहिले बहाःको अस्तित्व पाइन्दैन । चोकको बीचमा पश्चिमतर्फ फर्किएको २५"X २८" नापको ठूलो ढुङ्गाको फ्लायकमा कुँदिएको बुद्ध र बोधिसत्वको मूर्ति छ । बीचमा वज्रासनमा बसेको शाक्यमुनि र दायाँ-बायाँ चमर र पद्म धारणा गरेर उभिरहेको पद्मपाणी र वज्रपाणी बोधिसत्वहरूको मूर्ति छन् । मूर्तिको पृष्ठभूमिमा प्रभामण्डल र

२० ऐजन पृ. ८४ ।

२१ वाङ्गदेल, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १८. पृ. २२० ।

२२ ऐजन. पृ. १७० ।

२३ ऐजन. पृ. १११ ।

२४ ऐजन. पृ. २६३ ।

२५ शाक्य. पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ६. पृ. १०३ ।

बोधिवृक्ष स्वरूप हाँगा र पातहरू कुँदिएको छ । शाक्यमुनि बुद्धको कम्मर तलको भाग अप्राकृतिक रूपमा खण्डित गरिएको छ, जस कारण भूमिस्पर्शमुद्रामा रहेको दायाँ हात अस्पष्ट छ । मूलाकृति पूर्ण रूपमा अस्पष्ट, सिन्दुर र चामलले पुजित अवस्थामा छ । हाल त्यहाँ कुनै प्रकारको अभिलेख पाइँदैन । हेमराज शाक्यका अनुसार यो मूर्ति अवस्थित जलहरीमा लिच्छविकालीन अभिलेख रहेको छ । जसअनुसार यो बुद्धमूर्ति चातुविंशक महायानीहरू बस्ने गन्धकुटी महाविहारमा स्थापना गरिएको मूर्ति हो भनेका छन् तर अहिले त्यो जलहरी आसन भुईँमा गाडिएको छ र माथिको सतह मात्र देखिन्छ ।^{२६}

१३) वज्रकीर्ति महाविहार, वम्बहा:को पञ्चबुद्धको मूर्ति

मंगलबजारबाट उत्तरपूर्वतिर रहेको तथा वम्बहा:को बीचमा ४८" उचाइको लिच्छवि शैलीको चैत्य रहेको छ । दुई तहमा बनेको चैत्यको तल्लो तहको चार दिशामा ७" उचाइको अक्षोभ्य, अमिताभ, अमोघसिद्धि र रत्नसंभव रहेका छन् । माथिल्लो तहमा चारैतर्फ ८ इञ्च उचाइको धर्मचक्रप्रवर्तनमुद्राको वैरोचन बुद्धहरू रहेका छन् । ८ वटा बुद्धमूर्तिहरू रहेकोमा प्रायः सबैका अनुहार अस्पष्ट छन् । पश्चिमतर्फको धर्मचक्रमुद्रामा रहेको बुद्धमूर्तिको दुवै हात खण्डित छन् । तर यही मूर्तिको पाइतालामा भने चक्र चिन्ह स्पष्ट देखिन सकिन्छ । अन्य स्थानमा जस्तै यहाँ पनि सिन्दुरको प्रयोग गरेर मूर्तिको सुक्ष्म कलात्मक विशेषताहरू छोपिएको छ । स-साना लक्षण तथा अनुव्यञ्जनहरू बाहेक पाइतालामा चक्रको चिन्ह, उष्णीष, पुष्ट तथा गोलाकार अङ्गहरू भने प्रस्ट नै देखिन्छन् । हेमराज शाक्य तथा मेरी स्लुसरले यस चैत्यलाई ६ औं शताब्दीको उल्लेख गरेका छन् ।

१४) आलोक हिटिको बुद्धमूर्ति

नागबहा:बाट १०० मि. जति उत्तरतर्फ आलोकहिटि छ । यस ढुङ्गेधाराको माथि थुप्रै लिच्छविकालिन चैत्यहरू छन् । त्यसमध्ये बीचको चैत्यमा पश्चिमतर्फ फर्किएको अनुमानित ८ औं शताब्दीको बुद्धमूर्ति छ । करिब ७" X ५.५" को यस बुद्धमूर्ति दुइ वरदमुद्रा र वज्रासनमा अवस्थित छ । गवाछेंभित्र रहेको यो बुद्धमूर्ति दयनीय अवस्थामा छ । टाउकोको दायाँपट्टिको आधी भाग खण्डित छ । केवल आकार प्रकार मात्र देखिएको छ । दुवै हातका हत्केला अगाडि फर्काएको वरदमुद्रामा रहेको बुद्धमूर्ति दुर्लभ रहेको हेमराज शाक्यले उल्लेख गरेका छन् ।^{२७}

आलोक हिटिकै दक्षिणतर्फ एउटा लिच्छविकालिन चैत्य रहेको छ । यस चैत्यमा पश्चिमाभिमुख रहेको २५x१९ इञ्चको भूमिस्पर्शमुद्रामा रहेको प्रस्तरको बुद्धमूर्ति छ । अनुहार लगायत प्रायः जस्तो अङ्गहरू खिइसकेको यस बुद्धमूर्तिलाई नीलो र पहेँलो छिरबिरे रङ्ग छ र निधारमा सिन्दुर रङ्ग छ । यस मूर्तिलाई लैनसिंह वाङ्गदेलेले ५ औं शताब्दीको उल्लेख गरेका छन् ।^{२८} यस मूर्तिको पाइतालाको आधी भाग खण्डित रहेको छ र बाँकी रहेको पाइतालामा चक्र चिन्ह रहेको छ । यसै गरी हातमा पनि गाढेको रेखा तथा चक्र चिन्ह देखिन्छ ।

२६ ऐजन. पृ. ९६ -९७ ।

२७ ऐजन. पृ. ८६ ।

२८ वाङ्गदेले, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १७, पृ. २११ ।

१५) गुडतबहीको बुद्धमूर्ति

ललितपुरको सुन्धाराबाट उत्तरपूर्वतिर रहेको गुडत बहीको बाहिर ढुङ्गेधारासँगै एउटा ठूलो स्तूप रहेको छ। त्यस स्तूपको चार कुनामा स-साना मन्दिरहरू छन्। ती मध्ये उत्तर पश्चिम कुनामा रहेको मन्दिरभित्र २४” X २०” को दायाँ बायाँ बोधिसत्व भएको बुद्धमूर्ति रहेको छ। यस मूर्तिको दुवै हात खण्डित अवस्थामा रहेको छ। मुखभरी सिन्दुर पोतेको कारण अनुहारका लक्षणहरू अस्पष्ट छन्। धर्मचक्रमुद्रामा रहेका यस बुद्धमूर्ति अनुमानित १० औँ शताब्दीको मानिएको छ। तलबाट ३ वटा हागाँमा कमलको फूलको बीचको पद्मासनमा बजासन शाक्यमुनि बुद्ध र दाँया-बाँया सानो पद्मासनमा चमर समातेका बोधिसत्वहरू छन्। मूर्तिको ऐतिहासिकताका कारण यस बुद्धमूर्तिलाई कयौँ पटक चोरी गर्ने प्रयास गरिएको स्थानीयहरूको भनाइ छ।

१६) ललितवन महाविहार, क्वन्ति बहीको बुद्धमूर्ति

ललितपुरको कुम्भेश्वर बंगलामुखी मन्दिरको उत्तरतर्फ रहेको अथवा क्वन्ति बही बाहिर मूलद्वार अगाडी लिच्छविकालिन स्तूप रहेको छ। त्यस स्तूपको पश्चिमतर्फ ३०x१२ इञ्च ठूलो स्वर्गावतरित मुद्राको शाक्यमुनि बुद्धको प्रस्तर मूर्ति रहेको छ। बुद्धमूर्तिको बाँयापट्टि छत्र समाती रहेको इन्द्र र दायाँपट्टि चमरले हम्किरहेका ब्रह्मा रहेका छन्।^{२९} पालि साहित्यमा भगवानले तुषितदेवलोकमा अभिधर्मको देशना गरेर फर्कनु भएको समयमा इन्द्र र ब्रह्मा बुद्ध भगवानको दायाँ र बायाँ रहेर सँगै पृथ्वीमा अवतरण गरेको उल्लेख छ। हेमराज शाक्यले ८ औँ शताब्दीको यस मूर्तिको अनुहार लगायत अन्य भागहरू बिग्रेको अवस्थामा रहेको उल्लेख गरेका छन्।^{३०} तर अहिले त्यो मूर्ति राम्रै अवस्थामा छ। बिग्रेको अनुहार तथा अन्य भागलाई स्थानीयहरूले मर्मत गरेको त्यस बहीका संघ सदस्य बिदुर शाक्यले बताएका छन्।^{३१}

यसै स्तूपको दक्षिणतर्फको खोपाभित्र अनुमानित १० औँ शताब्दीको उपदेशमुद्रामा रहेको प्रस्तरको बुद्धमूर्ति थियो, जुन चोरी भइसकेको छ। स्थानीयहरूले सो स्थानमा नयाँ बुद्धमूर्ति राखेका छन् जुन पूर्ण त आधुनिक शैलीको रहेको छ। लैनसिंग बाङ्गदेलको किताबमा^{३२} प्रकाशित भएको यस मूर्तिको तस्वीर हेर्दा यसमा विभिन्न लक्षणहरू देख्न सकिन्छ।

१७) जेष्ठवर्ण महाविहारको बुद्धमूर्ति

ललितपुर मङ्गलबजारबाट दक्षिणतर्फ रहेको जेष्ठवर्ण महाविहार अगाडी एउटा ढुङ्गेधारा रहेको छ। त्यस ढुङ्गेधाराको दक्षिण भित्तातर्फ उत्तराभिमुख भई रहेको ११ इञ्चको प्रस्तरको बुद्धमूर्ति छ। १० औँ शताब्दीको^{३३}

२९ शाक्य, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ६, पृ. ७४।

३० ऐजन्, पृ. ७४ र स्थानिय संघसदस्य बिदुर शाक्यसँगको अनौपचारिक अन्तरवार्ताबाट प्राप्त।

३१ स्थानिय संघ सदस्य बिदुर शाक्यसँगको अनौपचारिक अन्तरवार्ताबाट प्राप्त।

३२ बाङ्गदेल, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १८, पृ. ५४ - ५७।

३३ बाङ्गदेल, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १७, पृ. २५३।

यस मूर्तिको मुखाकृति, हात र खुट्टा खण्डित अवस्थामा रहेको छ । चक्रमणमुद्रामा रहेको यस बुद्धमूर्ति जीर्ण अवस्थामा छ ।

१८) चोरी भएका अन्य बुद्धमूर्तिहरू

नेपालमा रहेका थुप्रै लिच्छविकालिन मूर्तिहरू चोरी भएका छन् । ती मध्ये १० औं शताब्दीको बुद्धमूर्तिको बुद्धमूर्ति, रामशाहपथमा रहेको ल फर्म भित्रको बुद्धमूर्ति, ललितपुरको भिन्डेंबहा: र नकबहिलमा रहेका भविष्यव्याकरण तथा चक्रमणमुद्रामा रहेका बुद्धमूर्तिहरू चोरी भइसकेका छन् ।

१९) अन्य देशमा पुगेका धातुका लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरू

प्रायः जस्तो लिच्छविकालिन धातुमूर्तिहरू विदेशको संग्रहालय, विश्वविद्यालय तथा निजी संकलनमा राखेको पाइन्छ । ९ औं शताब्दीको मानिएको ल्हासाको संग्रहालयमा सुन जलप लगाइएको तामाको बुद्धमूर्ति छ । भविष्यव्याकरणमुद्रामा रहेको यस मूर्तिमा स्थूल लक्षणहरू देख्न सकिन्छ ।^{३४} ल्हासाको पोतला दरबारमा रहेको ७ औं शताब्दीको बुद्धमूर्तिको फोटो डब्लु स्क्रोईडरले प्रकाशित गरेका हुन् । तामामा सुन जलप लगाएर बनाइएको यस मूर्तिको अनुहारमा भने सुन लेपन गरिएको छ । उभिएको यस बुद्ध मूर्तिको दायाँ हात अभयमुद्रा र बायाँ हातले चिब्रको टुप्पो समातेको छ ।

यसरी नै पोतला दरबारको लिच्छविकालिन बुद्धमूर्ति जस्तै, किम्बेल कला संग्रहालयमा रहेको २० इन्च उचाई भएको ७ औं शताब्दीको बुद्धमूर्तिमा महापुरुषको लक्षणहरू स्पष्ट रहेको छ । क्लेभलाण्ड कला संग्रहालयमा ९ औं शताब्दीको भूमिस्पर्शमुद्राको बुद्धमूर्तिको पाइताला समथल रहेको छ । यस बुद्धमूर्तिको दक्षिणावर्त कपाल अन्य बुद्धमूर्ति भन्दा ठुलो रहेको छ । यी बाहेक पनि बेलायती संग्रहालय, वाल्टरस कला संग्रहालय, क्लिभल्याण्ड कला संग्रहालय, हावर्ड युनिभर्सिटी र अन्य निजी संकलनमा पनि थुप्रै लिच्छविकालिन बुद्धमूर्तिहरू रहेका छन् ।

निष्कर्ष

लिच्छविकाल नेपालको इतिहासमा स्वर्ण युग थियो तर अहिले आएर लिच्छविकालिन बौद्ध कला क्षेत्रको अवस्था एकदम नाजुक तथा दयनीय देखियो । उत्कृष्ट नमूनाका रूपमा रहेका सयौं लिच्छविकालिन मूर्तिहरू चोरी भइसकेका छन् । बाँकी रहेका कलाकृतिहरू पनि खण्डित अवस्थामा छन् । पूजामा प्रयोग हुने टिका इत्यादिका कारण मूर्तिहरू खिइएको, मृखाकृति, सुक्ष्म विशेषताहरू मेटिएको अवस्थामा छन् । स्थानीयहरूमा संरक्षण तथा बौद्धकला इतिहास सम्बन्धित ज्ञान न्यून रहेको छ । यस्तो परिस्थितिमा पनि बौद्ध कलाकृतिहरूले आफ्नो पहिचान, उत्कृष्टता र विशेषता भल्काई रहेको छ । हजारौं वर्षको असहज यात्रामा कयौं कलाकृति नष्ट तथा चोरी भए पनि अहिले बाँकी रहेका कलाकृतिहरू पनि धेरै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । नष्ट भएका तथा चोरी

^{३४} Himalayan Buddhist Art. 'Nepal, Early Sculptures'. Google. Himalayan Buddhist Art. Post date 2016. Access on 6 Dec. 2020. Web. <https://himalayanbuddhistart.wordpress.com/category/all/nepal/1-licchavi-period/>

भएका कलाकृतिहरूको सट्टा पुरानै शैलीमा नयाँ बुद्धमूर्तिहरू राखेर बौद्धकला संस्कृतिको संरक्षण भएको छ । लिच्छविकालिन कलाकृतिहरूको संरक्षणको अत्यन्त खाँचो देखिन्छ । साथै स्थानीयहरूमा ऐतिहासिक सम्पदा सम्बन्धी ज्ञान तथा जागरुकता फैलाएर प्राचिन कलाकृतिहरूमा अनावश्यक रङ्ग, बत्ती, खाद्य पदार्थ तथा अन्य सामाग्रीहरूको प्रयोग नगरीकन, यी कलाकृतिहरूको मौलिकता बचाउन सकिन्छ । बिग्रेका तथा चोरी भएका कलाकृतिहरूलाई पुरानै शैली कायम गरी मर्मत तथा जिर्णोद्धार र नयाँ कलाकृति तथा मूर्तिहरू बनाउँदा स्थानीय सीपको पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । नेपालको स्वर्णयुगका कलाकृति तथा बुद्धमूर्तिहरूको केही अध्ययनले बौद्धकला प्रवर्द्धन गर्न अभै धेरै अध्ययन, अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- दाहाल, पेशल र खतिवडा, सोमनाथ, *नेपालको कला र वास्तुकला*, काठमाडौँ : एम के पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रीब्युटर्स, वि. सं. २०५६, पृ. ७१- ७२ । छपाई ।
- रञ्जितकार, जुनु बासुकला, *२३ सय वर्ष पुरानो ऐतिहासिक चारुमती स्तूप*, काठमाण्डौ : चारुमती बुद्धिष्ट मिशन नेपाल, वि. सं. २०६८ । छपाई ।
- विपश्यना विशोधन विन्यास, *सुत्तनिपात अट्टकथा*, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९८, पृ. १८७ - १८८ । छपाई ।
- वज्राचार्य, धनवज्र, *लिच्छविकालका अभिलेख*, द्वितीय संस्करण, किर्तिपुर : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं. २०५३, पृ. २२ । छपाई ।
- शाक्य, हेमराज, *बुद्धमूर्ति छगु अध्ययन*, काठमाडौँ : च्वसापासा, ने.स १०९७, पृ. २ । छपाई ।
- Bangdel, Lain Singh. *Inventory of stone sculpture of the Kathmandu valley*. Kathmandu: Royal Nepal Academy. Kathmandu. 1995. Print.
- Bangdel, Lain Singh. *Stolen Images of Nepal*. Kathmandu: Royal Nepal Academy. 1989. Print.
- Himalayan Buddhist Art. 'Nepal, Early Sculptures'. *Google*. Himalayan Buddhist Art. Post date 2016, Access on 6 Dec. 2020. Web. <https://himalayanbuddhistart.wordpress.com/category/all/nepal/1-licchavi-period/>
- Pal, Pratapadiptya. *The Art of Nepal*, part 1. Netherland: Brill Academic. 1974. Print.
- Shakya, Milan Ratna. *Ancient Stone Images of Buddha and Bodhisattva in Nepal*. Kathmandu: Center for Nepal and Asian Studies. 2011. Print.
- Slusser, Mary Shepard. *Nepal Mandala a cultural study of Kathmandu Valley*. Vol. 1. Kathmandu: Mandala Book Point. 1998. Print.